

bondig; sommige bladzijden werden topzwaar door een teveel aan vaktermen en aan elkaar gekoppelde bijvoeglijke naamwoorden. Maar ook op zulke bladzijden is de gewetensvolle auteur op en top zichzelf in zijn streven naar perfectie, precisie en nuance. En dat heeft ook zijn voordelen. Wie anders dan hij zou met zoveel aandacht en waardering voor het werk van vakgenoten een artikel over het ontstaan en de oorsprongen van de katholieke zuil hebben kunnen schrijven? Wie zou ondanks hun door hem betreunde versimpeling van het complexe verleden geduldig blijven pleiten voor het belang van de kerkhistorische bijdrage aan een toekomstige synthese?

Uit de bibliografie die aan de bundel werd toegevoegd blijkt hoeveel de auteur sinds 1947 eigenlijk schreef. Ook als men zijn monografieën buiten beschouwing laat, is het duidelijk dat hij leeft met de pen in de hand. Hij voorzag (kerk)historische periodieken, dagbladen, tijdschriften en brochures van op bronnenonderzoek gebaseerde of becommentariërende artikelen en kortere recensies. Gaarne leverde Bornewasser zijn vakkundige beschouwing.

In zijn inleidende biografische essay poneert A. F. Manning dan ook, dat de auteur zich inzet voor puur wetenschappelijk onderzoek; het grote publiek heeft hij nooit gezocht. Hij treedt echter uit de tovercirkel van vakgenoten met zijn monografieën over de Katholieke Hogeschool Tilburg, het Thijmgenootschap en zijn nog te publiceren werk over de geschiedenis van de KVP. Afgezien daarvan trekken ook zijn kerkhistorische stellingnames de aandacht van een belangstellend publiek. Dat is wenselijk, want zo zorgt ook Bornewasser op de hem eigen manier ervoor dat de vitale maatschappelijke functie van de geschiedbeoefening niet afsterft.

De hier besproken bundel kan men beschouwen als een gebaar van piëteit bij een emeritaat en een tegemoetkoming aan de behoefte aan de optimale bereikbaarheid van interessante artikelen. Het laatste doel wordt niet geheel bereikt. Bornewassers belangrijke artikelen over de ministeriële verantwoordelijkheid en over katholieke partijvorming zal men hier vergeefs zoeken; zij werden reeds eerder herdrukt. Ook een interessant artikel als 'Thorbecke en de kerken' ontbreekt. Als niet bij de problematiek van het vaticanisme betrokken lezer zou ik aan meer van zijn biografische opstellen de voorkeur hebben gegeven. Maar ik besef dat ook de theologische faculteit wat van haar gading moet vinden. Door plaatsgebrek zullen ook enkele belangrijke recensie-artikelen niet zijn opgenomen, hoe kenmerkend zij ook zijn voor de plaats *in historicis* van deze kritische auteur. Want hij is niet alleen een exponent van de professionele geschiedschrijving door katholieken, maar ook van het kritisch professionalisme in de Nederlandse geschiedbeoefening. Dat vakmanschap kent als keerzijde van de medaille van zijn voortreffelijkheid een zekere huiver voor de stimulerende these en een behoefte aan nuancering uit angst voor onvolledigheid. Bij Bornewasser evenwel staan eigenschappen voorop als redelijkheid, eerlijkheid en kritische nauwkeurigheid. Zo waarderen zijn lezers hem; zij verwachten nog menige publikatie in die geest.

C. A. Tamse

A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Dissertatie Groningen 1987; Amsterdam: Meulenhoff, 1987, 687 blz., f45,-, ISBN 90 290 9857 0).

Dit omvangrijke boek is blijkens het voorwoord een fragment van het ambitieuze plan om een geschiedenis van de Nederlandse architectuur en stedenbouw in de negentiende eeuw te schrijven. Het mislukken van de oorspronkelijke opzet heeft zijn sporen nagelaten in het

onderhavige boek. Een duidelijke probleemstelling ontbreekt en conclusies worden er niet getrokken. Op impressionistische wijze behandelt de schrijver een groot aantal aspecten van wat hij met een nieuwvorming aanduidt als de 'ruimtelijke orde' van Nederland. De term wordt door hem niet scherp gedefinieerd en hij is dan ook de eerste die in deze zelfgegraven kuil tuimelt: soms wordt de term gebruikt in de zin van 'bestuurlijke indeling en organisatie' en dan weer in de zin van 'ruimtelijke inrichting'. Kennelijk was het de schrijver zelf ook niet steeds duidelijk waar hij naar toe wilde.

Biedt de nationale staat wel een relevant kader voor een beschouwing over de veranderingen in de 'ruimtelijke orde' gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw? Op welke terreinen voerde de overheid zelfstandig een ruimtelijk beleid, welke bevoegdheden had zij en over welke instrumenten kon zij in dat verband beschikken? De schrijver behandelt deze vraag niet, maar stelt vast dat '... de negentiende-eeuwse rijksoverheid geen institutionele synthese gekend [heeft] waarin haar activiteiten met betrekking tot de ruimtelijke orde gebundeld waren'. Volgens de schrijver (28) ging de invloed van de rijksoverheid in deze periode niet veel verder dan 'enkele dijkvakken, de belangrijkste wegen en kanalen, de droogmaking van twee grote meren en een relatief klein stukje spoorweg', terwijl de koning het oppertoezicht had 'over alle overige openbare land- en vaarwegen, dijken en andere werken'. Ook als de 'ruimtelijk-militaire planning' (451) hieraan wordt toegevoegd, dan nog moeten we vaststellen dat de rijksoverheid weinig invloed heeft gehad op de veranderingen in de 'ruimtelijke orde' in de eerste helft van de negentiende eeuw. Over de eigenlijke actoren komen we verder niet zo veel te weten. Welke invloeden zij hebben ondervonden, welke doelstelling zij nastreefden, hoe belangrijk de nationale staat voor hen was, tevergeefs zoekt men daarover iets in het boek.

Na het mislukken van de oorspronkelijke opzet heeft de schrijver niet een nieuwe structuur voor het door hem bijeengebrachte materiaal bedacht. 'Het historische materiaal had zelf vorm aangenomen...', stelt hij eenvoudigweg vast. Zulk een blijmoedig vertrouwen in de natuurlijke orde der dingen is natuurlijk vertederend, maar zowel de ervaring als de theorie hadden de schrijver kunnen leren dat een dergelijke stofbehandeling de wetenschap niet verder helpt.

De werkwijze van de auteur is uit het boek nog te reconstrueren. Hij is begonnen met zich in te lezen in de negentiende-eeuwse literatuur die in meer of minder direct verband stond met veranderingen in de ruimtelijke inrichting van het Nederlandse grondgebied. Vastgesteld moet worden dat hij een bewonderenswaardige hoeveelheid boeken en artikelen uit die tijd heeft gezien en verwerkt tot een vaak boeiende bloemlezing van opvattingen uit de oudere literatuur over een veelheid van onderwerpen. Deze informatie had echter afgezet moeten worden tegen de actuele discussie over elk van de behandelde thema's. Helaas moet worden vastgesteld dat de schrijver zich daartoe niet de rust heeft gegund. De schrijver beheerst de recente literatuur met betrekking tot de door hem behandelde onderwerpen zo slecht, dat hij meermalen inmiddels achterhaalde of volstrekt onjuist gebleken opvattingen als nog steeds relevant en toonaangevend presenteert. Op een groot aantal punten is het boek daardoor niet alleen onbetrouwbaar, maar ook een gevaar voor de onbeslagen lezer: wie er te zwaar op leunt, dreigt het de hand te doorboren.

Als samenvatting van de oudere literatuur is het boek van belang voor de onderwerpen die de laatste decennia geen serieuze bewerkers meer gevonden hebben. Voor het overige heeft het boek voor de huidige wetenschapsbeoefening slechts anekdotische betekenis.

G. J. Borger

A. M. G. Rutten, *Apothekers en chirurgijns. Gezondheidszorg op de Benedenwindse eilanden van de Nederlandse Antillen in de negentiende eeuw* (Dissertatie Leiden 1989; Assen-Maas-tricht: Van Gorcum, 1989, xix + 329 blz., f79,50, ISBN 90 232 2455 8).

Terecht stelt de auteur van dit werk, dat de geschiedenis van de gezondheidszorg in de West-Indische koloniale gebieden nog steeds te weinig aandacht geniet. Op welke wijze echter deze gezondheidszorg onder de aandacht van de lezer zou moeten worden gebracht — als specifieke koloniserende kracht bijvoorbeeld, of als weldoende structuur — vermeldt Rutten nergens expliciet.

Rutten lijkt dan ook niet gedreven door de ambitie een these over de relatie tussen gezondheidszorg en kolonialisme uit te werken, maar schijnt eerder een algemeen, beschrijvend overzicht te willen bieden over de gezondheidszorg op de Benedenwindse eilanden. Hierbij blijkt het hem minder te gaan om de conceptuele ontwikkeling, dan om de organisatie van geneeskunde en farmacie onder koloniale omstandigheden: de regeling van praktijken door de overheid, het afbakenen van competenties van de verschillende werkers in de gezondheidszorg gedurende de negentiende eeuw, en het tot stand brengen van verschillende intra- en extramuraal voorzieningen. Dat Rutten echter gezondheidszorg niet alleen beschouwt als een klakkeloos toegepaste combinatie van wetten en voorzieningen, maar als een gecompliceerd sociaal proces, moge blijken uit zijn herhaalde referenties naar bijvoorbeeld volkspraktijken, of naar heersende populaire attitudes ten aanzien van leven en dood.

Een blik op de indeling van het boek, de bibliografie en de lijst van geraadpleegde archieven volstaat om aan te tonen, dat Rutten breed te werk is gegaan. Zijn verblijf als apotheker op Curaçao bood hem bovendien de gelegenheid ook persoonlijke mededelingen van bewoners van het eiland in het boek te incorporeren. Het duidelijkst blijken de voor- en nadelen van de breedschematische aanpak uit het derde hoofdstuk: 'ziekte en genezing', waar in het bestek van ca. 130 pagina's getracht wordt, in tien subsecties een grote hoeveelheid data te verwerken. Zulke uiteenlopende onderwerpen als 'de demografische achtergrond', een 'overzicht van de belangrijkste ziekten', de intra- en extramuraal zorg, en de 'autochtone geneeskunst' passeren hier de revue; zaken, waarop slechts kort kan worden ingegaan, doch bijna alle een eigen studie waardig.

Hoewel Rutten in eerste instantie beoogde slechts de geschiedenis van de farmaceutische ontwikkelingen te behandelen, bleek hem al spoedig, in welke mate de farmacie onder koloniale omstandigheden was ingebed in de beoefening van de geneeskunde en chirurgie, hoe farmacie lange tijd vooral ook door de in de kolonie neergestreken chirurgijnen werd beoefend; dat de vakgebieden organisatorisch en wettelijk vooral aan het begin van de negentiende eeuw ook op de ABC-eilanden nog niet scherp gescheiden waren. Zo bevond zich op Bonaire en Aruba bijvoorbeeld, gedurende de gehele negentiende eeuw, geen enkele aparte, openbare apotheek.

In het eerste hoofdstuk gaat de auteur in op het ruimere koloniaal bestuurlijk kader in de West-Indische gebiedsdelen, waarbij per tijdvak melding wordt gemaakt van die bestuurlijke bepalingen, die op de gezondheidszorg van toepassing waren. De meeste van deze verordeningen komen vervolgens uitgebreider aan de orde in het eerder genoemde hoofdstuk 'ziekte en genezing'. Gegevens omtrent de zeer gemêleerde bevolkingssamenstelling (met op Curaçao en Bonaire ca. 50% slaven omstreeks 1857) en omtrent de bevolkingstoe- en afname dienen hier als inleiding op een korte bespreking van enige veel voorkomende ziekten in de negentiende eeuw. Als saillant gegeven vermeldt Rutten dat Curaçao gevrijwaard bleef van cholera, hetgeen hij toeschrijft aan de zeer strenge quarantaine-regels op het eiland.